

Çerkez Memlûkler Çerkez mi?

Are The Circassian Mamluks Circassian?

Kürşat SOLAK*

Öz

Memlûk Devleti Bahrî Memlûkler ve Burcî Memlûkler dönemleri olmak üzere iki dönem halinde ele alınmaktadır. Burcî Memlûkler dönemine ise gerek Memlûk müellifleri gerekse Memlûk araştırmacıları tarafından yaygın olarak Çerkez Memlûkler dönemi de denilmektedir. Bununla beraber esasen Burcîler dönemindeki memlûkler değişik Kafkas halklarından müteşekkil olup bir genelleme sonucu onlara Çerkezler denilmektedir. Mafih bu genelleme söz konusu döneme isim olarak bir meşhur yanlışlığa sebebiyet vermiştir.

Anahtar Kelimeler: *Memlûkler, Çerkezler, Burcîler, Kafkasya, Mısır,*

Abstract

Mamluk State is investigated on two manners as the Bahri Mamluks and the Burci Mamluks periods. For the Burci Mamluks period are said Circassian Mamluks period by the Mamluk historians and the Mamluk reseachers generally. However, as a matter of fact, the mamluks in the Burcis period are different from the Caucasus nations therefore they, are generalized and said Circassian. Barely this generalization has caused the famous error.

Key Words: *Mamluks, Circassians, Burcis, Caucasus, Egypt*

Mısır ve Suriye’de 267 yıl varlık gösteren Memlûk Devleti genel olarak Bahrî Memlûkler (1250–1382) ve Burcî Memlûkler (1382–1517) olmak üzere iki dönem halinde ele alınır. Bu tasnife esas teşkil eden unsur ise ilgili

* Yrd. Doç. Dr. Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-Mail: kursat.solak@hotmail.com

dönemlerdeki Memlûk Sultanlarının eğitim aldıkları askerî okullardır (tıbâk).¹ Nil Nehrindeki bir adada bulunan tıbâkta yetiştirilen memlûkler dönemi Bahrî olarak adlandırılırken Kahire’de bulunan Kalat’ul-Cebel’de eğitimini almış olan memlûkler dönemi Burcî olarak tanımlanır. Bunun yanı sıra tasnife esas diğer konu, Bahrîler döneminde Mısır’a getirilen memlûkler Kıpçak ülkesi ve Mâveraünnehr gibi Türk havzalarından satın alındığı için bunların çoğu Türk kökenli olurlarken Burcî Memlûkler Kafkasya’dan getirildiği için değişik Kafkas halklarından olmakta idi. Bununla beraber bir vakıadır ki Burcî Memlûkler, Çerkez Memlûkler olarak adlandırılarak gelmiştir.

Kafkasya dün ve bugün dünyanın en kozmopolit mıntıklarından birisidir. Kafkas Dağlarında dili ve etnik menşei birbirinden farklı yüzlerce millet yaşamaktadır. Nüfusu binlerle ifade edilebilen halklar olduğu gibi milyonlarca olanları da vardır. Bu meyanda dün ve bugün Kafkas halkları içinde Çerkezler kalabalık bir zümreyi teşkil etmektedir. Buna binaen diğer Kafkas halklarının da Çerkez olarak adlandırma, günümüzde ülkemiz sınırlarındaki değişik Kafkas kökenli vatandaşlarımızı tanımlamak için de geçerlidir. Bu gerçeği en yakın olarak, Kafkas halk oyunları oynayan grupların genel olarak Çerkez ismiyle ifade edile gelmesinde görebiliriz. İşte bunun gibi dün de, Çerkez halkının Kafkasya’da gösterdiği kesafet dolayısıyla Memlûk kaynakları Kafkas menşeli insanları ifade etmek için *Cerâkise* (Çerkezler) adını kullanıyordu. Bununla beraber bu genelleme, tarihen bir yanlışla sebebiyet vermiş, âdeta galat-ı meşhur olmuş ve tarih ilmî açısından irdelenmeye ve hakikatin ortaya konulmasına gerek duyulmuştur.

Ortaçağ Arap kaynaklarında genelleme yapma değişik örnekleriyle görülen bir hadisedir. Mesela Ramazan Şeşen’de geçen; *Klasik İslam müellifleri Türk kelimesiyle umumiyetle İslamiyet kabul etmemiş (kâfir) Türkleri kastederler.. Bu eserlere bakınca, ilk anda Türker’in hepsinin kâfir olduğu, aralarında Müslüman olanların pek fazla olmadığı intibai uyanır. Bunun sebebi, İslam coğrafyacılığına şeklini veren meşhur eserlerin çoğunun Türk ülkelerinde henüz İslamiyet’in yerleşmediği ve iyice yayılmadığı bir sırada (IV. / X asrın ilk yarısında) yazılmış olmaları, sonraki müelliflerin umumiyetle onların verdiği malumatı tekrarlamaları ve bunun üzerine pek az şey ilave etmeleridir. Hâlbuki IV/X asrın ikinci yarısından itibaren Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmıştı.*² Bu durumda genelleme yapmanın bir vakıa olduğu görülmektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken asıl husus ise genellemenin Türkler gibi Ortaçağın oldukça etkin ve bilinen

¹ Tıbâkla ilgili olarak bkz., David Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, çev: Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. IV, İzmir, 1989, 221-227.

² Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, s. 1-2.

bir milleti için dahi yapılıyor olmasıdır. Buradan hareketle Kafkas halkları için Çerkez genellemesinin yapılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Ramazan Şeşen aynı eserinde, İslam coğrafyacılarının Kafkasya'yı Türk ülkesi olarak saydığını belirtir.³ Bu, Kafkasya'nın tümünden Türk olduğu anlamına gelmez. Bununla beraber bu diyarın yekûnlu bir Türk nüfus barındırdığını ortaya koyar. Mesela Bîrûnî'den alıntı yapan Şeşen Kafkasya'da Hazarlardan başka Alanlar, Avarlar ve Âs Türkleri olduğunu belirtir. Yine Mesudî'den aktararak, *Lekz cinsinden Kafkas Dağları halkı, sonra el-Lân (Alan), Hazarlar, Abazalar, Serîr (Avarlar)..ifadelerini verir.*⁴ Ayrıca Ebu Ubeyd el-Bekrî'den naklen, *Türkler, Hazarlar,.. Kafkas Dağları halkı bunlardandır Kafkas Dağlarında 72 kavim yaşar. Her biri ayrı dil konuşurlar* cümlesini verir.⁵ Bunun günümüzde de bu şekilde olduğu ile ilgili İslam Ansiklopedisinde geçen, *Şimâli Kafkasya dağlıları câmiasına dâhil Karaçay, Balkar, Nogay, Türkmen ve Kumuk gibi Türk boyları ile İnguş, Çeçen, Aset ve diğer Dağıstanlılar*⁶ bilgisi dikkate değerdir. Bu durumda Kafkasya'dan köle olarak satın alınıp Mısır'a getirilen memlûklerin etnik menşesini Çerkez ya da Türk olarak net bir şekilde tanımlamak oldukça zordur. Üstelik Mesudî'den alıntı yapılan satırlarda Kafkas halkı olarak Avarların anlatıldığı bir bahiste, *(Avar) hükümdarınının 12 000 köyü vardır. Bu köylerden arzu edilen kişi köle alınır*⁷ şeklinde geçen sözler dikkate sayandır.

Memlûk Devleti tarihinde Sultan Kalavun dönemiyle(1279–1290) başlamak üzere daha önceki memlûklerden farklı bir etnik kökünde memlûk satın alınma yoluna gidildiği bilinir. Sultan Kalavun'un bu uygulaması oğulları tarafından da devam ettirilmiştir. Sultan Kalavun kendisine daha sadık olunması için bu yolu tercih etmişti. Onun bu kararı verdiği sırada, Moğol istilası neticesinde ülkeleri işgal edilmiş olan pek çok Çerkez esir pazarlarına düşmüştü. Bol ve ucuza satılan Çerkezler cesur ve kuvvetli de idiler. Bu sebeple Sultan Kalavun Çerkez Memlûk satın alma yoluna gitti.⁸ Bununla beraber Moğol ilerleyişinin Çerkezistan ve Dağıstan'ı⁹ da çiğneyerek neden olduğu geniş çaplı istilalar düşünüldüğünde, yerlerinden ve yurtlarından olup esir pazarlarına düşen insanların birbirinden çok farklı

³ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 2.

⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 19, 43.

⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 201.

⁶ Mirza Bala, "Çerkesler", *İA*, c.III, Eskişehir, 1997, s. 377.

⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 52.

⁸ Kazım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250–1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 501.

⁹ Bala, "Çerkesler", s. 380.

etnik kökenden olduğunu söylemeliyiz. Zira yakın tarihten bildiğimiz üzere Kafkasya'ya olan Rus işgali sonucu pek çok farklı menşeli Kafkasyalı Anadolu'ya iltica etmiş ve değişik beldelerimize yerleştirilmiştir. Kalavun'un getirttiği memlûklerin farklı kökenden olmaları ile ilgili olarak 'memlûkler' üzerine muhtasar ancak muhat bir eser yazmış olan Seyyid el-Bâz el-Arîni, *el-Memâlik* isimli bu eserinde,¹⁰ Aynî ve İbn Furat'ı kaynak göstererek, *Kalavun Türk'ten, Tatar'dan ve çoğunluğu Aslardan (Aslar Türk'tür) ve Çerkezlerden olmak üzere memlûk getirme yolunu tuttu. Onları kalenin burçlarına yerleştirdi. Böylece onlar Burciyye olarak adlandırıldılar* der. Bu durumda yine, getirdiği memlûkleri Çerkezlerden seçtiği sık sık ifade edilen Sultan Kalavun'un dahi farklı kökenden alımlar yaptığı görülmektedir. Aynı yazar, memlûk alım merkezlerini ifade sadedinde, *İlk Memlûkler Döneminde* Kıpçak ülkesinin tercihe şayan olduğunu yazarken *İkinci Memlûkler Döneminde Bilâd el-Kafkaz ve Cerkes ile bu taraflar havalisinden* tercih edildiğini belirtir.¹¹ Dolayısıyla Burcî Memlûkler içinde hemen bütün Kafkas halkları olabilmektedir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerle Kafkas diyarında, Türkler yoğunca olmak üzere, değişik milletler yaşadığını ve Ortaçağ Arap kaynaklarının genellemeler yapabildiğini ifade etmeye çalıştık. Bunun yanı sıra *Cerâkise* kelimesi ile ilgili olarak Memlûklerde de genelleme durumu söz konusudur. İbn Tagriberdi'nin *en-Nucûm ez-Zâhire* adlı eserinde, *Adı geçen Sudun Cerkez ülkesinden* (Bilâd el-Cerkes) *gelmişti*¹² ifadesi vardır. Bir Çerkez ülkesi olmadığına göre burada kastedilen ülke Çerkezlerin yaşadığı Kafkasya'dır. Çerkez ülkesi olmadığı ile ilgili olarak 1229 yılında ölen Yakut el-Hamavî *Mu'cem el-Buldân* isimli coğrafya kitabında *Bilâd-ı Cerkes* ya da bu manayı verecek herhangi bir mekân ismi belirtmez.¹³ *en-Nucûm* adlı eserde Emir Hayır Bek ve huşdâşları için *Abaza* kelimesi geçer ki¹⁴ aslen Çerkez olan bir topluluğu ifade eder. Bu suretle söz konusu genellenmenin dışına çıkılır. Ancak bu tasnif nadirattandır. Şayet memlûkler için kökene dayalı tasnif sık yapılsaydı Çerkez milleti içinde bulunan pek çok alt grubun yeri geldiğinde ismen ifade edilmesi gerekirdi ki böyle bir durum Memlûk kaynaklarında rastlanan bir durum değildir. Bu hal de Çerkez ismiyle genelleme yapıldığının bir göstergesidir.

¹⁰ Seyyid el-Bâz el-Arîni, *el-Memâlik*, Beyrut, tarih yok, s. 56-57.

¹¹ el-Arîni, *el-Memâlik*, s. 129.

¹² Cemaâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tagriberdi, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır ve'l-Kâhire*, c.XIII, yay. Fehim Muhammed Şaltûd, Kahire, 1970, s. 20. Aynı ifade 14. cilt sayfalar 226, 259 ile 15. cilt sayfa 464, 555, 16. cilt sayfa 250, 357'de de geçer.

¹³ Şihabeddin Yakut el-Hamavî, *Mu'cem el-Buldân*, c.I, 5 cilt, Beyrut, 1977.

¹⁴ İbn Tagriberdi, *en-Nucûm*, c.XVI, s. 385, 387.

Memlûk tarihçisi David Ayalon Memlûk kaynaklarında, *Bilâd el-Cerkes*, *Bilâd Cerkes*, *Cerkes* ve *Cebel el-Cerkes* tabirlerinin Çerkezya (*Circassia*) anlamında kullanıldığını belirtir. Yine aynı satırlarda *Çerkez kabilesinin* Kıpçak, Rus ve Alanlarla çevrili tepelerde yaşadıklarını yazar. Bu yaşam sahası Çerkezlerin diğer unsurlarla ne kadar içe içe yaşadığını ortaya koyar. Sonraki sayfada ise Ayalon, *Burcîlerin kurulduğu sırada Çerkezler bu yeni gruplar içinde çok belirgin bir unsur oldular* der. Böylelikle esasen o Burcîlerin birbirinden farklı etnik kökenli memlûklerden oluştuğunu ifade etmiş olur. Berkuk'un Memlûk Devleti'nin *ırkî transformasyonunda* en büyük ve en uzak etkili sultan olduğunu söylemekle beraber döneme ait biyografilerden hareketle Burcîler döneminde, *şaşırtıcı bir şekilde* pek çok emirin Türk kökenli olduğunu aktarır. Nitekim Berkuk'un Yelboğa ve Mintaş'a karşı verdiği mücadelede pek çok Türk kökenli memlûkünün karşı tarafa geçtiğini belirtir. Ayalon, Sultan Ferec'in Çerkez düşmanlığı yaptığını ve babasının memlûkleri de dâhil sayısız Çerkezi öldürttüğünü belirtir. Bu durum kanaatimizce diğer unsurların devlette dengeyi sağlamasına sebep olmuştur. Bununla beraber her şeye rağmen 15. yüzyılın başlarında emirlerin ve memlûklerin pek çoğunun Çerkez olduğunu, Türklerin ise hayatta kalanları ile evlatları ile varlığını devam ettirdiğini,¹⁵ eserini 1412 yılında tekml etmiş olan Kalkaşandî isnadı ile söyler.¹⁶ Sultan Berkuk'un uygulamaları sonucu Türklerin azalmasını doğru kabul etsek de Kalkaşandî'nin, memlûklerin pek çoğunun Çerkez olduğu yönündeki ifadesinde geçen *Çerkez* ibaresini umum Kafkasyalı halklar olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Mamafih Kalkaşandî'deki ifade Çerkezlerin çoğalmasından çok Türklerin azaldığını anlatma odaklıdır. Zira müellifin söz konusu satırlarından önceki satırlarında Türk Memlûklere dair anlatımlar olduğu gibi ilgili *bab* da Kıpçak diyarı üzerinedir.¹⁷

Sultan Ferec döneminde kurulan dengenin ardından başa yine bir Çerkez olduğu söylenen Şeyh el-Müeyyed geçti. Ayalon'a göre Sultan Şeyh de Çerkezlere nazaran Türkleri tercih etti. Öyle ki bu tercih emirleri arasında Türkleri çoğunluğa ulaştırdı. Bunun sebebi ise Türklerin daha cesur ve cengâver olmalarıydı. Ferec ve Şeyh'in Çerkezler karşısındaki bu tavırları sonucu Çerkezler Memlûk Devleti'nde yıkılışa kadar, Sultan Barsbay'ın ve Tatar'ın kollamalarına rağmen, ciddî bir unsur ve egemen ırk olamadılar.¹⁸

¹⁵ Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ fi Smâat el-İnşâ*, c. IV, 14 cilt, yay. Muhammed Abdurrahman İbrahim, Kahire, 1913-1920, s. 458.

¹⁶ David Ayalon, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", *Journal of the American Oriental Society*, c.69, S.3, 1949, s. 136-143.

¹⁷ Kalkaşandî, *Subh*, s. 456-458.

¹⁸ Ayalon, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", s. 136-143.

Nitekim Memlûklerde devletin resmî dilinin Arapça olmasına rağmen saray dilinin yıkılışa kadar Türkçe olması¹⁹ saray erkânını oluşturan memlûklerin asılları ile ilgili önemli bir bilgidir. Nihayet Ayalon, Burcîler döneminde yüksek mertebelere çıkan pek çok emirin genel bir ifade ile *Çerkezler* olarak adlandırıldığını da söyler.²⁰ Bütün bunlar Çerkez Memlûkleri olarak adlandırılan Burcî Memlûklerin esasen böyle olmadığını ortaya koyar. Bu durumda, Memlûk Devleti'nde iktidarın Berkuk'la beraber Burcîlere geçmesi, Çerkezlere geçmesi anlamına gelmemektedir.

Memlûkler tarafından satın alınan esirlerin farklı orijinden olabilmeleri ile ilgili olarak mesela Ketboğa'nın Burcî Memlûklerine karşı verdiği taht mücadelesi sırasında bir Burcî emiri olarak adı geçen *Gürcü*,²¹ ismiyle dikkate değerdir. Bunun yanı sıra bu yıllarda (14. yüzyılın başları) Burcî Memlûklerinin liderliğini üstlenmiş olan müstakbel ilk Burcî sultan Baybars el-Ceşniğîr'in²² de ismi üzerinde durulmalıdır. *Baybars* ismini, Bahrî Memlûkler döneminden Ayn Câlût Savaşından hatırlıyoruz. Bilindiği üzere Sultan Baybars el-Bundukdârî Türk Memlûklerin en kudretli sultanlarından birisi idi.²³ Bu kelime etimolojik olarak da Türkçe bir terkip olup *Bay-Bey* kelimesi ile *Bars-Pars* kelimesinin ceminden oluşmuştur. Ancak muhtemelen yukarıda izah edilen sebeplerle pazarlarda satılan çok sayıda esir Çerkez olarak isimlendirildiler. Bu isimlendirme mantığı, *Çerkes adı, şimâl-i garbî Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz sahilleri ile bu sahillere yakın step ve dağlık bölge ahalisine, muhtelif devirlerde verilmiş olan birçok adlardan en çok taammüm edendir* ifadeleriyle İslam Ansiklopedisinde geçer ve iddia ettiğimiz hakikate tercümanlık eder.²⁴

Konumuzla ilgili araştırmalarımızı sürdürürken çalışmamızın nihayeti aşamasında Zeki Velidi Togan'a ait şu ifadelerle karşılaştık; *Memlûklerin 1250–1382 yılları arasında hükümet sürenleri 'Türk Memlûkler' diye tesmiye edilmektedir. 'Çerkes Memlûkler' ise 26 hükümdar olup bunlardan da ancak yedisinin menşe itibarıyla Çerkes olduğu mukayyet olup, kalanları Türk idi. Türk memlûkleri gibi bu Çerkes hükümdarlarının ordularının da en*

¹⁹ Samira Kortantamer, "Memlûklerde Türk Kültürü", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 176.

²⁰ Ayalon, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", s. 136-143.

²¹ Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250–1517)", s. 503.

²² Bu sultan ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Cüneyt Kanat, "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşniğîr 1309–1310", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIII, 1998, s. 97–119.

²³ Sultan Baybars'ın Kıpçakların Borçalı kabilesinden olduğuna dair bkz., A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 179.

²⁴ Bala, "Çerkesler", s. 375.

*çoğu Türk idi.*²⁵ Togan'ın bu ifadelerinde geçen diğer hükümdarların Türk olduğu bilgisine temkinli yaklaşmalıyız. Zira bu konuda Ayalon, Burcîler döneminde diğer Çerkez olmayan unsurlardan sultan çıkmasına rağmen bir Türk sultan görülmediğini söyler. Anlaşılan Burcî Memlûk Sultanlarının etnik menşei çok su götürren bir mesele olarak durmaktadır. Bununla beraber Togan'ın, Burcî Memlûkler dönemindeki sultanların yedisinin Çerkez olduğunu söylemesi ile Ayalon'un Çerkezlerle ilgili olan makalesinde ismiyle andığı Çerkez Sultanların ancak dokuz tane olması bilgisi uyusmaktadır. Esasen Ayalon, Memlûk Devleti'nde 'Çerkezler'i anlattığı söz konusu makalesinde, Burcîler dönemindeki sultanların kaç Çerkez kökenliydi bilgisini vermeye gerek görmemekte ya da verememektedir. Sadece dokuz ismi anması ve diğerlerine bu yönden bir yaklaşım getirmemesi, Memlûklerin ilgili dönemindeki sultanların birbirinden farklı etnik unsurlardan olduğunu²⁶ ya da onların bu yönden tam olarak tasnif edilemediğini, belki de kanaatimizce edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple Bahrîler dönemine, öyle olduğu halde, Türk Memlûkler dönemi denmesi yaygın bir kullanım değilken Burcîler dönemine, pek çok bilinmezliğine rağmen, gerek Memlûk kaynakları gerek günümüz Memlûk çalışmaları tarafından 'meşhur bir yanlış' ile Çerkez Memlûkler denmesi tarihen doğru değildir.

²⁵ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 179.

²⁶ İbn Tagriberdi Sultan Hoşkadem'in Rum olduğunu yazar. Bkz., *en-Nucûm*, c.XVI, s. 253; Bu konuyu ele alan Cüneyt Kanat, *er-Rumî* ifadesinin Anadolulu anlamına geldiğini, Hoşkadem ve Timurboğa'nın Türk, Grek kökenli olabileceğini belirtir. Bkz., Cüneyt Kanat, "About The Origin of Mamluk Sultans, Khuskadam and Timurbugha", *Ethnoses and Cultures on The Balkans*, c. 2, Trojan, 2000, s. 135-142.

Kaynakça

- el-Arîni, Seyyid el-Bâz, *el-Memâlik*, Beyrut, tarih yok.
- AYALON, David, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", *Journal of the American Oriental Society*, c.69, S.3, 1949, 135-147.
- AYALON, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev: Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. IV, İzmir, 1989, 211-247.
- BALA, Mirza, "Çerkesler", *İA*, c.III, Eskişehir, 1997, 375-386.
- EL-HAMAVÎ, Şihabeddin Yakut, *Mu'cem el-Buldân*, c.I, 5 cilt, Beyrut, 1977.
- İbn Tagribirdi, Cemaâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *En-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısr ve'l-Kâhire*, c.I-XII, yay. Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye; c.XIII, yay. Fehim Muhammed Şaltûd; c. XIV, yay. Cemal Muharrız - Fehim Muhammed Şaltûd; c.XV, yay. İbrahim Ali Tarhan; c.XVI, Cemaleddin eş-Şayyal, Kahire, 1929-1956, 1970, 1972, 1972.
- el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subh el-A'sâ fî Sınâat el-İnşâ*, c. IV, 14 cilt, yay. Muhammed Abdurrasul İbrahim, Kahire, 1913-1920
- KANAT, Cüneyt, "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnigîr 1309-1310", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIII, 1998, 97-119.
- KANAT, Cüneyt, "About The Origin of Mamluk Sultans, Khuskadam and Tımurbugha", *Ethnoses and Cultures on The Balkans*, c. 2, Trojan, 2000, 135-142.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VI, İstanbul, 1992, 433-543.
- KORTANTAMER, Samira, "Memlûklerde Türk Kültürü", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, 173-190.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.